

Pelcz Katalin*

A MEGSZÓLÍTÁS PRAGMATIKAI VIZSGÁLATA A 19. SZÁZADI MAGYAR NYELVOKTATÓ TANKÖNYVEKBE

A fő dolog csak az, hogy megláthassa és megtanulhassa belőle a módját, kihez, mikép, mitsoda hangon, milyen stylussal, minémű formalitással kell a magokat előadó külömbkülömbféle eseteket írni.
(Levelező könyv 1815.)

A pragmatika szemszögéből kívánok görcső alá venni három, a 19. században íródott tankönyvet: egy nyelvtankönyvet, Ballagi Mór *Grammatikáját* (1842); egy szaknyelvkönyvet, Riedl Szende *Ungarischer Geschäftstibl* című könyvét (1856), valamint egy 1815-ben második kiadásként napvilágot látott magyar és német levelező könyvet.

1. Pragmatika

A pragmatika tárgya túllép a nyelvtanilag jól formált mondatok vizsgálatán, és a nyelvhasználat kutatását tekinti feladatának. A beszélők közötti társadalmi kapcsolatokat vizsgálja a beszédhelyzetekben; pragmatika „a nyelvi forma és a forma használója közötti viszony (...) Azt kutatja, hogy a mindennapi életben miképp él a beszélő az absztrakt nyelvi kompetenciája nyújtotta lehetőségekkel” (Szili 2004: 12–13). A nyelvtudomány történetében nem példa nélkül való a nyelv és a társadalom szerkezeti megközelítésének összefonódása. Jelesül a 19. század történeti nyelvészeti szemlélete sem választotta ketté a nyelvet az alkalmazástól, a nyelvészeti leírások rendre kitérnek a nyelv társadalmi determináltságára (vö. Schleicher 1850; Humbold 1985). A pragmatika kutatási területének és módszereinek kialakulására a történeti nyelvészet mellett a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika és a nyelvfilozófia is nagy hatással volt.

A nyelvfilozófiai elméletek közül Wittgenstein munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást a pragmatikára, a nyelvi játékok (Sprachspiel) ismertetése táptalajként szolgált Austin és Searle beszédaktus-elmélete számára is. Wittgenstein felhívja a figyelmet a játék és a nyelv működésének párhuzamaira. Arra, hogy mindkettő szabályok által vezérelt, s a szabályokat alapvetően a funkció határozza meg. A szókinés és a grammatika elsajátításával párhuzamosan annak a tudásnak is a birtoká-

---

* Pelcz Katalin, PhD hallgató, nyelvtanár, Pécsi Tudományegyetem, Nemzetközi Oktatási Központ, kata@isc.pte.hu

ba kerülünk, hogy milyen helyzetben és milyen módon alkalmazhatjuk azokat. Olyan rendszer ez, mint a játékok – például a sakk vagy a foci, mely hasonlóságaiknál fogva egy családot alkotnak – összefüggéseikben nyernek értelmet (vö. Wittgenstein 1953: 1. §).

Austin beszédaktus-elmélete új irányt adott a nyelvészeti kutatásoknak, termékenyítő hatása máig érzékelhető. Az elmélet legrövidebb összegzését az 1962-ben posztumusz megjelent könyvének címe *How to Do Things with Words* (Hogyan cselekszünk szavakkal), s magyar fordításban *Tetten ért szavak* adja; tehát az alap-tézis szerint a szavak kimondásával cselekedetet hajtunk végre. Nézete szerint minden megszólítás egy lokúcióból (hang- és szóképzés), egy illokúcióból (kommunikációs szándék), és egy perlokúcióból (a beszédpartnerben kiváltott hatás) áll (vö. Crystal 2003: 159–161; Levinson, 1983: 227–281; Szili 2004: 65–80).

Austin tanítványa, Searle volt az első, aki továbbgondolván a beszédaktus-elméletet, továbbfejlesztette azt. Az illokúciós szándék szerint öt csoportba osztotta a beszédaktusok fajtáit. Ennek értelmében külön kategóriába került az állítás (*representatívum*: a beszélő valós tényként kezel valamit, például kijelentés, megerősítés, beszámoló), kívánalom (*direktívum*: a beszélő szándékot fejez ki, pl. kérdés, kérés, parancs), elköteleződés (*kommisszívum*: a beszélő vállal valamit, pl. ígéret, fenyegetés, felajánlás), önkifejezés (*expresszívum*: a beszélő belső késztetésből mond valamit, pl. bocsánatkérés, köszönés, garancia) és kinyilvánítás (*deklaráció*: a beszélő köztudomásra hoz valamit, s ezzel változást idéz elő, pl. névadás, hirdetés, lemondás). Searle másik lényeges erénye, hogy bevezette a *közvetett beszédaktusok* fogalmát, mely arra világít rá, hogy a nyelvhasználat során a legtöbb esetben nem direkt formában közöljük kommunikációs szándékunkat, hanem a kontextushoz, a közlési szituációhoz igazítjuk azt. Így lehetséges, hogy egyetlen cselekvésre ösztönző direktívumot számos formában mondattá tudunk formálni. A mára klasszikussá vált írás szerint (1976) a beszédaktus hatékonyságát, sikerét meghatározzák az ún. hatékonysági feltételek. Ilyen hatékonysági feltétel a társadalomban elfogadott udvariassági szabályok megtartása. Tehát a nyelvi forma, a grammatika és a szókincs birtoklása önmagában még üres edény, melyet a társadalmi és a kontextuális ismeretek töltenek fel tartalommal, használhatósággal. A beszédaktus csak a nyelvi forma, a kommunikációs kontextus, valamint a beszélő és a hallgató között fennálló viszony ismeretében értelmezhető.

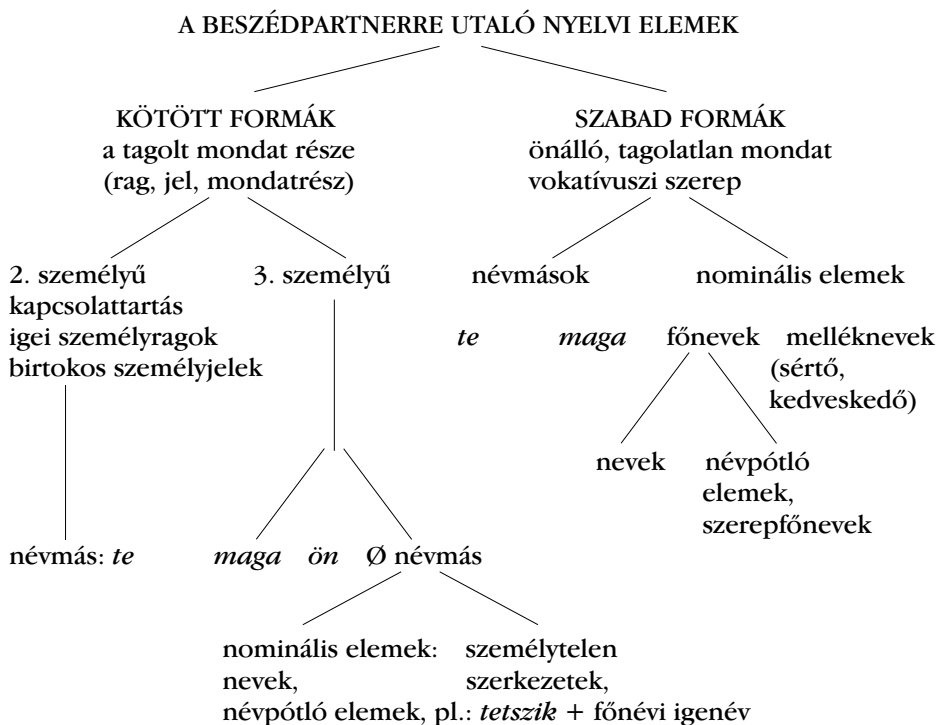
1.1. A megszólítás

A nyelvi udvariassággal érintkező vizsgálati terület a megszólítások elemzése. Fülel-Szántó Endre (1994) ihletett megnevezése, a *verbális érintés* határolja le véleményem szerint legalálóbban a nyelvészeti fogalmat, mely eltér a mindennapi nyelvhasználatban alkalmazott *megszólítás* fogalmától. A kapcsolatteremtés gyakori eszköze a megszólítás, amely a beszédaktus-elmélet értelmében a cselekvéssel egyenértékű mozzanat.

A megszólítást tágan értelmezem a vizsgálat során, ennek tekintek minden, közvetlenül a beszédpartnerre utaló nyelvi elemet (vö. Domonkosi 2002: 4). Létezik

ezen értelmezésnél még tágabb felfogás, Reményi Andrea Ágnes megszólításnak tekinti a személyragokkal és személyjelekkel való utalást is (2000: 42–3).

A beszédpartnerre utaló nyelvi elemek rendszerét szemléletesen foglalja ábrába Domonkosi (2002: 45):

A magyar nyelvben – a legtöbb európai nyelvhez hasonlóan – a megszólítást a nem, az életkor és a társadalmi helyzet határozza meg. A társadalmilag elfogadott paraméterek pedig a kontextusban újraértelmeződnek, annak tükrében, hogy milyen körülmények között zajlik a kommunikáció, valamint aszerint, hogy milyen viszonyban vannak egymással a kommunikáció résztvevői.

2. Tankönyv fogalma

A *tankönyv* fogalma a jelentős társadalmi és kommunikációs változásokat követően átalakuláson ment keresztül. Hozzávetőleg a 19. század végéig megjelent tankönyvekkel szemben támasztott elvárások nem voltak azonosak napjaink elvárásaival. A tantervek fejlődésével és klasszifikációjával nyerték el a tankönyvek tulajdonképpen a napjainkig uralkodó felépítésüket, tartalmi és formai szabályaikat.

A 19. század első felére még nem vált ketté a tankönyv és a tudományos kézikönyv műfaja. Nincsen kitűzött határvonal nyelvoktató könyv és tudományos szak-

könyv között. Néhol találunk utalást arra, hogy el (kellene) különülnie az anyanyelvűek és az idegennyelv tanulók számára készített könyveknek, de a szétválás folyamata lassú. Több nyelvmester jegyzi meg előszavában vagy ajánlásában, hogy a könyvet a magyar és az idegen anyanyelvűek is haszonnal forgathatják. Ezen megjegyzéseknek viszont nem csupán tudományos magyarázata lehetséges, hanem az is szerepet játszhat, hogy a kiadó minél szélesebb piacot próbált kijelölni az adott könyv számára. A könyvek kategorizálása, a tudományos- és a tankönyv elkülönítése azért sem elvárás, mert a kor nyelvtanai nyelvtanítási, s nem tudományos céllal íródtak.

Márton helyesen mutat rá arra, hogy a nyelvmesterekre jellemző az, hogy teljességre törekedtek, minden nyelvi jelenséget szabályba foglaltak. „Abban hibáznak többnyire a’ Nyelvmestereink, hogy a’ Tanítványaikból Grammatikusokat akarnak formálni, és a’ végre a’ nyelvnek minden legkissebb szavait is tudományos mód szerént, ráma’ra akarják vonni Tanítványaik előtt: holott azoknak – tsak az a’ tzeljok, hogy érteni, beszélni és írni tudjanak, a’ mire a’ kevesebb regulák és több gyakorlás sokkal rövidebb úton ’s kevesebb idő alatt elvezet akárki; mint a’ több regula kevés gyakorlással” (1809: 8). A könyvek igen nagy tényanyagot öleltek fel, általában megfigyelhető, hogy szerzők maximalisták voltak, s nem vették figyelembe a tanulók befogadóképességét, a feltehetően rendelkezésre álló időt, azaz terjedelmességükkel veszélyeztették a tankönyv hatékonyságát és tanulhatóságát.

A korszak grammatikái feltárják a nyelv technikai és formai sajátosságait. A filozófiai felfogás, a felvilágosodás eszméinek megfelelően a nyelvtanírók a „használató (vagy annak vélt) nyelvtanulás elérését tartották a legfontosabbnak”, az érthető beszélt nyelvi és írásos kommunikáció elsajátítását helyezték előtérbe (Nyomárkai 2002: 13). A grammatikák és oktatókönyvek a köznapi beszéd fordulataira, jelenségeire helyezték a hangsúlyt, a nyelv megközelítésének módja elsősorban gyakorlatközpontú.

3. A megszólítás vizsgálata három 19. századi magyar tankönyvben

Mint említettük, a megszólítás a társadalmi normákon, szokásokon kívül függ a kommunikációs helyzettől, így meghatározza a nyelvi érintkezés módja is; elkülönítendő a szóbeli és az írásbeli kommunikáció. Bár az elkülönítés egyszerűnek tűnik, de a nyelvoktatás esetében két oknál fogva sem egyszerűsíthetjük le a kérdést. Egyrészt azért nem, mert a nyelvtanulóknak el kell sajátítani azt az alaptudást, aminek birtokában már a tanult nyelven is meg tudja különböztetni az írott és a beszélt nyelv sajátosságait, másrészt azért, mert a tankönyvek írásos formában reprezentálják a szóbeli szövegmintákat is.

Az elemzés tárgyát képező könyvek jelentős részben átfogják a 18–19. században használatos oktatási anyagokat – a természetesen a nagy számban megjelent grammatikák és levelező könyvek mutatnak különbségeket; valamint ezeken kívül használatosak voltak még olvasókönyvek, szöveggyűjtemények és szótárak is –, a meg-

szólítás vizsgálata esetén mégis a tankönyvek ezen fajtáinak áttekintése nevezhető lényegesnek.

A tankönyvek csak imitálni tudják a kommunikációs partner jelenlétét, az előbeszédet, de mindazonáltal írásban sokkal átgondoltabb, szabályozottabb a megszólítás, a partnerre utaló elemek használata, a kötöttebb szövegépítkezés ugyanis megkövetelik a címzett jelölését. Benczik Vilmos rámutat az írás és a beszéd kölcsönhatására. „Az írás és az előbeszéd viszonyát folyamatos interferencia jellemzi. Ennek révén az írás szabatosabbá, pontosabbá teszi az előbeszédet, az előbeszéd pedig meggátolja az írás túlságosan fogalmivá válását” (2001: 142).

Bár a nyelvtankönyvek közvetítő nyelv segítségével oktatják a magyar nyelvet, s a grammatika leírása során tetten érhető a kontrasztív szemlélet, a példamondatok és szövegek tekintetében a magyar társadalmi és nyelvi szokások vezérlik az oktatási anyagok összeállítását.

Finály Henrik¹ tanulmányának áttekintésében, amelyben az 1885/86-os egyetemi félév tematikáját is ismerteti, tárgyalandó témaként tünteti fel a beszélt és írott nyelv különbségeit; a beszélt nyelv átalakulását, az írás állandósító hatását, azt, hogy az írott nyelv módot nyújt a nyelv törvényeinek megismerésére. A nyelvtan alapfogalmának a mondatot tekinti. Meg kell jegyezni, hogy Finály a használatos grammatikákat nem tartja nagyra, előszavában ekként mond véleményt: „mint ha épenséggel arra törekednének, hogy a magyar nyelvérzék utolsó csíráját is rendszeresen kiöljék” (1888: 7).

Jelen vizsgálat tárgyát képező *Levelező Könyv Első Szakaszában* a következőket olvashatjuk. „Miképpen kellessék leveleket írni. A levél semmi nem egyéb, hanem két távol lévő személyek közt bizonyos feltett tziélről való gondolatoknak írásban tett közlése. Innen természetesen következik, hogy annak beszéd formának kell lenni, az az igen közel kell járni a beszéd természetes folyamatához” (1815: 2).

3.1. Levelező Könyv (LK)

Az 1815-ben napvilágot látott magyar és német *Levelező Könyv* – melynek írója ismeretlen – címlapja ekként ajánlja a könyvet a használó szíves figyelmébe: „miképpen kellessék mindenféle leveleket 's a' közönséges életben szükséges egyéb aprólékos írásokat úgy mint: Instantziákat, Contractusokat vagy egygyesség- leveleket, Kereskedésbéli leveleket, Obligatziokat, Ovietantziákat, testamentumokat 's a' t. készíteni”.

A könyv párhuzamosan mutatja be a magyar és a német nyelvű levélmintákat. Ezek a levelek – bár tartalmilag azonosak, mégsem szolgálai fordítások. „Két újabb német levelező könyvek voltak a vezérek – olvashatjuk az *Előbeszéd*ben; hogy me-

---

¹ Finály Henrik (1825–1898) nyelvész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az új kolozsvári egyetem tanára, a római *Instituto di Corrispondenza Archaeologica* levelező tagja, illetve az erdélyi országos gazdasági egylet és a román népművelő egylet tiszteletbeli tagja.

lyik ez a kettő, nem tudjuk meg –, úgy mindazonáltal, hogy a magyar Fordító sehol magát az eredeti íráshoz szorosan nem kötötte”. Magyar mintaként Vályi András *Norma és levélíró* cím alatt megjelent, már akkor feledésbe ment könyvét említi.

Kettős célt jelöl ki, egyrészt tanácsot és útmutatást kíván nyújtani, másrészt iskolai oktatásra ajánlja: „Minek tanítjuk a tanítványainkat írni, ha egyszer’smind a leveleknek és más mindennap szükséges apró írásoknak elkészítésében s gondolatainknak papirosra való tevésében is őket nem gyakoroljuk?”.

A levelek megformálásánál a társadalmi elvárások és szokások szem előtt tartására hívja fel a figyelmet: „Arra kell főképpen a Levél Írónak vigyázni, hogy kinek ír? Ha Barátjának ír, hosszszas gondolkodás nélkül ’s tréfásan is írhat; hasonlóképpen bánhat akkor is, mikor magához hasonló vagy magánál alábbvalóhoz intézi Levelét; de ha magánál nevezetesen feljebb karba helyezettett Személyhez akar írni, leveleiben semmi gondatlan szóllások nemei nem állhatnak meg; akkor minden sorának azt kell mutatni, hogy szeme előtt volt az a tisztelet, a’ mellyel Személye, születése vagy hivatala ’s érdeme eránt viseltetik”. A levélmintákat kilenc szakaszban tárgyalja. A leghosszabb szakaszt a magánlevelek képezik (34–221), majd a következő nyolc szakasz a hivatalos levelek gyűjteménye, melyek a jog és az üzlet témakörét érintik.

A magánlevelek sorát alfejezetekbe rendezi, az illokúciós szándék szerint csoportosítva azokat. Törekszik a teljességre, célként tűzi ki, hogy felölelje a mindennapi életben előforduló eseteket: „Valamint a’ közönséges életben ’s az emberekkel való társalgásban majd tanátsolni, majd inteni, majd kérdezni, majd felelni, majd ajánlani, majd dorni szoktunk: szintén úgy szokás mind ezeket a levelezésben is tselekedni. E’ szerint, hát vagynak, köszöntő, örvendő vagy gratuláló, bútsúzó, hívó vagy invitáló, szerelmet tárgyazó, köszönő, kérő, intő, dorgáló, tudósító, vigasztaló ’s a ’t. levelek”. Az illokúciós szándék szerint megjelölt levéltémára több levélmintát kínál, melyek stílusa és tartalma a levél címzettjének személye szerint változik. Például új esztendő a következő címzetteknek szánt levelekkel tanít köszönteni: *egy érdemes jóltevőhöz, egy fiú az atyához, egy fiú a szüleibe, egy érdemes atyafihoz, egyik testvér a másikhoz, egy barát a másikhoz, egy tisztviselő az urasághoz, egy kalmár egy Urnak megküldi a kontót ’s egyszer’smind annak szerencsés új esztendőt kíván és egy szíves jóakaróhoz.*

A magánlevelek sorába az alábbi kategóriákat különíti el. 1. *Névnapi köszöntés*, 2. *Szerentsés eseteken való örvendések vagy gratulációk*, 3. *Bútsúzó levelek*, 4. *Szerelmet tárgyazó levelek*, 5. *Köszöntő és hálaadó levelek*, 6. *Kérő levelek*, 7. *Intő és dorgáló levelek*, 8. *Tudósító levelek*, 9. *Sajnálkozó és vigasztaló levelek*, 10. *Barátságos levelek*, 11. *Ajánló levelek*, 12. *Kimentő levelek*.

3.2. Ballagi Mór²: Ausführliche theorisch - praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche (1842)

A 18–19. századi nyelvtanok nagy többsége híven őrzi a görög–római–humanista grammatikai hagyományt, melynek keretében a nyelvtanok első részét az alapos nyelvelírás teszi ki, mely általában előkészítője a nyelvhasználatot bemutató gyakorlati(nak szánt) fejezetnek. Ballagi nyelvtana is a klasszikus felépítés szerint íródott; az első, elméleti rész paragrafusokba szedve táblázatok, német nyelvű magyarázatok és a példaként felsorakoztatott szavak tükörfordításának segítségével járja körül a magyar grammatika területét. Az első részben mondatokat alig-alig találunk. Igaz, néhány – főleg irodalmi – példa fejleszti a diákok szépérzékét, viszont biztos állíthatjuk, hogy a mindennapi kommunikációban vajmi kevés hasznát veszik. Például: *a sétány örök porfellegbe van borulva, még is eleven és szép, és a' nép, melly járja víg és jó kedvű* (23) vagy „*Kértelek a sorstól s az megtagadott; de helyetted, a mit nem kértem, bút adott s szívbeli kint*” (Vörösmarty) (402). Példaválasztásait nem a hasznosság és használhatóság igényének veti alá. Például a szótő végződése szerint csoportba gyűjtött igék *ol, el, öl* csoportjába a következő példák kerültek: *csépel, darabol, ebédel, elnököl, énekel, érdekel, esdekel, gátol, gyalogol, iszapol, kémel, kicsinyel, könyvöl, lovagol, nádol, ostromol, öldököl, padol, pecsétel* stb.

Az elméleti rész három *könyvre* oszlik, az elsőben a *hangzókat*, a másodikban a *szófajokat*, a harmadikban pedig a *szintaxist* tárgyalja. Az első megszólítási egységet oktató paragrafus az elméleti rész végén, az indulatszavaknál, a 131. paragrafusában található, mely után közvetlen a titulusokat sorolja fel a szerző. A harmadik könyv érdekessége, hogy a szóképzés tanítását *etimológiai ismeretek* tárgyalásával kezdi (134. §.) és a *nyelvújítás* (151. §.), valamint a *dialektusok* (154. §.) eredményeinek ismertetésével zárja. Ezt követi a gyakorlati rész, mely igen színes képet mutat. Az igék gyakorlásaként szavak és mondatok fordítását adja. Megjegyzendő, hogy akár didaktikai következtetéseket is levonhatnánk ezen mondatokból, ha ez lenne a dolgozat témája. Csupán szemléltetésként álljon itt néhány: *A tanító tanít, ínt, fedd, fenyeged és büntet. A tanuló tanul, figyel, ír, olvas és elmondja a leckét. Maga is tanul, ki másokat tanít. Akkor felelj, ha kérdeznek. Ki sokat beszél, sokat tud vagy sokat hazud.* stb.

² Ballagi Mór (1815–1891) több tudományterület elismert szaktekinélve. Talán mint nyelvész, nyelvtan- és szótáríró alkotta a legmaradandóbbat. Jeles munkája még a magyar példabeszédek és közmondások gyűjteménye. Pápán, Nagyváradon filozófiát tanult, matematikát Pesten, mérnöknek pedig Párizsban. Itt írta meg Eötvös József felkérésére a *Zsidókról* c. röpiratát az emancipáció érdekében (Pest, 1840). Tübingenben teológiát és bölcséletet hallgatott, áttért a protestáns hitre és bölcsészeti doktorátust szerzett. Az MTA rendes tagja. Több magyar, német és héber nyelvtankönyve és nyelvi olvasókönyve jelent meg, valamint élénken foglalkozott a nyelvújítás kérdésével. Tizenhat nyelven beszélt.

A mindkét nyelven feltüntet szavakat és mondatokat, majd összefüggő szövegek fordításával, pontosabban levelek fordításával gyakoroltatja. Németül adja meg a fordítandó levelet, majd a fordítást segítettő, szöszedetet mellékel hozzá. A levelek elsősorban személyes témájúak: születésnap i köszöntés, baráti meghívás. A következőkben még összetettebb – immáron élőnyelvi – kontextusban gyakoroltatja a tanultakat, jelesül egy egyfelvonásos bohózat németről magyarra történő fordítási feladata következik. A *Szórakozottak* című színmű mindösszesen négy szereplős, ezért feltételezhetjük, hogy előadásra is került. Végül, ismétlésképpen azokat a mondatokat adja meg csak magyarul, amelyeket a gyakorlati rész kezdetén mindkét nyelven feltüntetett. A tankönyvet szöszedet zárja.

3.3. Riedl Szende³ *Ungarischer Geschäftsstyl* (1856)

1856-ban jelent meg az *Ungarische Geschäftsstyl*, azaz a Magyar kereskedelmi stílus című tankönyv, mely a magyar mint idegen nyelv oktatásának területén az első szaknyelvet oktató tankönyvek egyike. Ez volt az első munka, mely Riedl tollából megszületett, és melyet a szükség hívott életre, a prágai tanársága során ugyanis üzleti szaknyelvóráira nagy volt az érdeklődés. A kor kívánalmainak megfelelő könyvet ígér a használójának. Felhasznált forrásként több kézi- és tankönyvet is megjelöl; levelező könyveket (Engelhart: *Neuesten Wiener Sekretär*; Tiprai: *Pester ungarisch-deutschen Briefsteller*, Fort: *Allgemeiner deutscher Briefsteller*⁴), jogi szakkönyveket (Haidinger: *Selbstadvokat*, Oláh: *Önügység*), egy Riedl könyvével megegyező címet viselő könyvet (Reméle: *Ungarischer Geschäftstibél*, egy szótárt, valamint a fentebb bemutatott Ballagi Mór nyelvtanát. Amint írja, grammatikai szemléletét és a könyvében található táblázatokat innen vette át.

Ahogy bevezetőjében írja, a *Kereskedelmi stílus* az üzlet valamennyi írásos megjelenési formáját elénk tárja közjogi, okiratszerű levelezést és a magánérdekű üzleti levelezést egyaránt. A hangsúlyt nem a „magasabb üzleti stílusra” helyezi, amelyet áthat a kormányzat, a protokoll és a privilégiumok, hanem a privát tárgyalások, jogi ügyekre, mindennapi polgári élet szükségleteire, ahol fontosabb, hogy a beszélő elsajátítsa a hatóságoknál használandó nyelvi stílust, jártas legyen a szerződések, megbízások, hirdetések világában. A könnyebb áttekintés érdekében há-

---

³ Riedl Szende eredendően egyházi pályára készült, papnevelőnek tanult Pozsonyban és Nagyszombaton, bölcsészdoktori címet Németországban szerzett. A szabadságharc idején elbocsátották a növédéppapokat, így hagyta el a nagyszombati szeminárium falaival együtt a papi pályát is, és lett nevelő. 1854-ben Lócséről kerül Prágába. Lektorsága alatt számos tankönyvet, szöveggyűjteményt, jegyzetet jelentetett meg, több újság szerkesztője, valamint irodalmi fordításai is megjelennek. 1861-től a pesti gimnázium tanára, majd az összehasonlító nyelvészet magántanára és a pesti egyetem német nyelv és irodalom tanára. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

⁴ A könyv nem fellelhető.

⁵ A könyv nem fellelhető.

rom csoportra osztja a szövegeket: 1. *üzleti levelek*, 2. *személyes okmányok*, 3. *beadványok*.

Magyar és német nyelvű levelek egyaránt találhatók a kötetben, de ezek nem azonos tartalmúak. Hogy mikor melyik nyelvet használja, azt a levél témája vagy címzettje szerint változtatja. Például a munkát kérő levélmintát, amelyet egy gyár vezetőjének címez, német nyelven ad meg. Az uraság tudtára viszont magyarul hozza, hogy elkészültek a bútorok. A kiragadott példával is azt szeretném szemléltetni, hogy igazából nem a privát és a közszféra kettéválasztása szerint, hanem a társadalmi nyelvhasználatnak megfelelően változtatja a nyelveket. Sőt, olyan levél és válasz is szerepel a könyvben, ahol a magyar nyelvű levélre németül válaszolnak és viszont feltételezve, hogy a levelezőtársak mindegyike birtokában van a két nyelvnek, csupán a számára nagyobb biztonsággal használtat alkalmazza.

Az első részben a kereskedelmi és az üzleti levelek után következnek a *birdetmények*. A következő fejezet a *személyes okmányok*at tartalmazza. A bevezetőben a polgári törvénykönyv ide vonatkozó paragrafusait citálja, melyek segítségével meghatározza, hogy mi számít személyes okmánynak, majd mindegyikre mintát is ad. Az adományszerződések, felhatalmazványok, szállítási, haszonbérleti, építési és tanulmányi, csere- és adás-vételi szerződések után a különféle *bizonyítványok* következnek (a bizonyítvány egyik fajtája pl. a *végrendelet* is). A *beadványok*at a különböző kérvények teszik ki.

A harmadik részt a *szakkifejezések jegyzéke* követi, majd pedig a magyar nyelvtan tárul elénk áttekinthető és logikus táblázatok formájában – melyek jelentős része Ballagi grammatikájából származik –, magyarázatok nélkül.

4. A tankönyvek pragmatikai vizsgálata

Az ismertetett három könyv pragmatikailag vizsgálható anyagában található megjelöléseket az alábbi csoportokba rendezem:

4.1. Megszólítás névmásokkal

A névmási megszólítás és az azzal egyeztetett személyragozás és személyjelezés változatai – a címen, rangon való megszólítás mellett – a leggyakrabban alkalmazott megszólítási formák, melyek általában kötött formában jelennek meg.

Tegező és a magázó névmás elkülönülése

Ballagi nyelvtana tanítja és alkalmazza (l. a című felsorolás), a *Levelező Könyv* és a *Geschäftsstyl* használatban mutatja be a tegező és magázó formákat. Egyrészt a tegezés és magázás különbségeit és használati módjait egyes és többes számban, másrészt a magázás változatos formáinak alkalmazását tanítják az elemzett tankönyvek. A hivatalos levelezés megszólítási formái majd minden esetben – ide értve a legszemélyesebb családi és baráti levélmintákat is – a magázásra, a

harmadik személy használatára épülnek. Az E/2. birtokos személyragos megszólítást is általában magázó forma követ. Például:

Négy napja már semmit nem írbattam kegyelmeteknek az én állapotom felől (LK: 144),

Beszéljen ön velem magyarul! (Ballagi: 277),

Hajtson kend, bisz elalszik kend. (Ballagi: 404),

Ön kezébe adom sorsomat azon meggyőződésben, hogy reám gondja léssen (Riedl: 9).

Kölcsönös magázódás, tegeződés és a nem kölcsönös megszólítás

Tegező formában létrehozott szövegrészekkel – főként dialógusokkal – inkább Ballagi nyelvtanában találkozunk. Például:

Tanul ön rajzolni? Fogok tanulni, ha ön is tanuland. Sok tehetséggel bír a rajzolásra, magát gyakor a művészetben kitüntetendi, ha sokat dolgozand (403),
vagy

Érted a magyar nyelvet?- Érttem, de nem beszélek, könnyebb is a megértés, mint az érthető kimondás (264).

Hasonló szituációval magázó formában is találkozhatunk a gyakorlatok között:

– Tud ön magyarul? Tudok egy keveset.

– Beszélnek önök magyarul? Beszélünk egy keveset.

– Mindenütt magyarul beszélnek már most az országban.

– Hogy híjják önnek mesterét? Erre adósa maradok a felelettel (270).

Olyan beszédmintát nem találtam a vizsgált anyagban, ahol társadalmi különbségek mentén a beszélők keverték volna a tegező és magázó formát. Amikor a hatalommal felruházott személy a párbeszéd egyik tagja, akkor is kölcsönösen magáz-zák egymást. Ilyen megszólításmódra csupán egy szűk száz évvel korábban kiadott (1763) nyelvkönyvben akadtam:

Antal!

Parancsoljon az Ur!

Hozz csokoládét Eo kegyelmének, nekem pedig kávét.

Ha szabad, kérem, nekem- is csak kávét.

Teljsék parancsolno, azt jó sziv-el.

Hallod-e Antal! kéjszétjenek bát kávét, de sietve. (Adámi: 1763: 236).

4. 2. Főnévi megszólítások

A névszói megszólításokat általában szabad formában érhetjük tetten:

Kocsisnak: Sógor! Jól megjegyyezze kend, lassan járjon, ha rossz az út(Ballagi: 404),

Uram! (LK, Ballagi, Riedl).

Rangon és címen való megszólítás

Kinek írok? – Itt az a kötelességem hogy se többet se kevesebbet ne adjak a titulusbán, mint a' mennyit adnom azon Személynek, a' kibez írok, születése, hivatalja, Charactere kíván (LK 1815: 3). A Riedl és az LK is nyomatékosítja, hogy lényeges a státuszok jelöltsége, és ez a legudvariasabb formák használatát követeli meg.

A vizsgált anyagban a címen és rangon való megszólítás jóval nagyobb számban fordul elő, mint a mai nyelvhasználatban. Ezen névmások használata egyértelműen az udvariasság egyik megnyilvánulása volt. Például: *Engedje meg Excellenciád, hogy a' máj nevezetes nap alkalmával Excellenciád sok kegyességeiért szívennek tellyességéből alázatos hálákat adhassak. Excellenciád életének minden esztendeje, sőt napja újbiztonságot ad, melly atyai képen igyekezzék Excellenciád azoknak boldogságokat előmozdítani...* (LK 44).

Riedl könyvének elején tárgyalja a különböző címeket és rangokat. A rangon való szólítást négy kategóriába osztja; miként nevezi meg a címzettet a megszólításban, a kontextusban, az aláírásban, illetve a címzésben. Például az osztrák császár esetén a helyes megszólítás: *Felsőes Császár és Apostoli Király, legkegyelmesebb Uram és Királyom!* vagy: *felsőes Uram!*, kontextusban: *Felsőes Uram!* vagy: *Felsőged!* Aláírásnál: *Császári és Királyi Felsőgednek legalázatosabb hív jobbágya.* A címzés pedig: *Felsőes I. Ferenc József, Ausztria császára, Magyar- és Csehország királya* stb. *Legkegyelmesebb Uramhoz.* A születési rangok és a szerzett ragok a felsorolásban összekeverednek, sorrendjüket a társadalmi pozíció határozza meg. A társadalmi ranglétrán lefele ballagva Riedl sorra veszi a koronahercegtől a grófonkon, bárókon, minisztereken, lovagokat, doktorokon és professzorokon keresztül eljut kézművesek és egyetemisták kategóriájáig. Hasonló elv szerint rendezi a címeket Ballagi is: *Főlséged/Főlségtek, Főnséged/Főnségtek, Herczegséged/ Herczegségtek, Nagyméltóságod/Nagyméltóságtok, Méltóságod/Méltóságtok* stb. végül: *Asszonyságod/Asszonyságtok, Ön, kegyed, maga/Önök, kegyetek, magok, Kend/Kendtek, Kigyelmed, kelmed/kigyelmetek, kelmetek* (171).

4.3. Igei megszólítások

Az igeragozásban megmutatókozó megszólítás majdnem mindig kötött. Nagyon kevés, a kontextus által meghatározott forma alkothat kivételt (ilyenek lehetnek például: *méltóztassék, tessék, szíveskedjék*), melyre nem találtam példát a vizsgált korpuszban. Mondatba ágyazott beszédpartnerre való utalás minden mondatban található, ezekben sokszor található főnévi vagy névmási megszólítás is:

Ha elvégezendettem munkámat, meglátogatlak (Ballagi 403), *Beszélg el nékem mindent, a mit valaba láttál vala* (Ballagi 403), *Kefélje le csizmáimat, tisztogassa meg cipőimet és porolja ki köntösömet. – Már lekefélttem csizmáit, megtisztogattam cipőit és kiporoltam köntösét.* (Ballagi 403), *Míg erről Nagyságod is meg fog győződni, kérem addig is ne vonja el tőlem kegyességét.* (Riedl 13).

4.4. Köszöntés

A köszöntést – bár találunk olyan szakirodalmi példát, mely nem tekinti megszólításnak, hanem inkább a kapcsolatteremtés eszközeként (vö. Domonkosi 2002: 6). – amennyiben 2. és 3. személyű ragozott igét tartalmaz, közvetlenül utal a beszédpartnerre, például *Isten hozta!* (Ballagi 171).

5. Összegzés

A 19. századi nyelvkönyvek grammatikai aprólékossággal, a nyelv alkalmazását fő célként kitűzve tanítják a magyar nyelvet. A nyelvmesterek – kiváltképp a 20. század első feléig megjelent tankönyvek esetén – mindenkor tökéletes nyelvhasználatra, kifinomult, választékos megfogalmazásra törekedtek, sehol nem alkalmazták a beszélt nyelv nyílt, laza szerkezetét (pl. töredékes/tagolatlan mondatokat, hiányos nyelvtani szerkezeteket, ismétléseket). Építettek az írott nyelv azon tulajdonságára, miszerint az növeli a nyelvi tudatosságot.

A társadalom nyelvi normáit – a mai tankönyveknél sokkal inkább – szem előtt tartják, nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy milyen rendű, rangú a kommunikációs partner. A kötött megszólítási formák használata sok regulához alkalmazkodik, az udvariasság elengedhetetlen kelléke. A nyelvmesterek az udvariassági és megszólítási formák alkalmazásában is áttekintő képet kívánnak nyújtani azáltal, hogy a tárgyalt témák tematikája, a felvázolt kontextusok igen sokfélék.

A megszólítások vizsgálata két oknál fogva is izgalmas terület. Egyrészt szociolingvisztikai és pragmatikai szempontból, másrészt nyelvpedagógiai szempontból nyújt új ismereteket a magyar mint idegen nyelv történetéből.

„A dolognak előadása után következik a bútsúzas. Itt illő, hogy az Író magát Barátjának tapasztalt barátságába, Jóakarójának szíveségébe, Jótevőinek kegyességébe, nagy tekintetű Előjárójának vagy Urának kegyelmébe, 's pártfogásába ajánlja...” (LK: 2).

Irodalom

Adámi, Michaël 1763. *Ungarische Sprachkunst*. Gedruckt den Johanne Jacob Jahn, Univ. Buchdr., Wien.

Austin, John L. 1962. *How to do things with words*. Oxford, Clarendon. (magyarul: *Tetten ért szavak* 1990. Akadémiai Kiadó, Budapest.)

Prof. Dr. Moritz Ballagi (Bloch) 1842. *Ausführliche theirsch -praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche, nebst einer Auswahl von Beispielen nach der Interlinear- methode und Uebungsaufgaben zum Uebersetzen aus dem Deutschen in's Ungarische*. Vierte Aufgabe. Pest, Verlag von Gustav Nadenast. (2. bőv. kiadás. 1846. 3. bőv. k. 1848. 4. bőv. k. 1854. Budapest, 1881. Jónás János által újra átdolgozva.)

Benczik Vilmos 2001. *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest.

Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Bp.

Domonkosi Ágnes 2001. *A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban*. Magyar Nyelvjárások XXXIX: 87–102.

- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, Debrecen.
- Engelhart, Andreas 1828. *Allg. österr. oder neuester Wiener Secretär Ein unentbehrl. Hand- und Hilfsbuch für Jedermann*. Wien, Mörschner u. Jasper.
- Éder Zoltán 1983. *Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből*. Nyr. 107 : 309–323.
- Finály Henrik 1888. *Hogy is mondják ezt magyarul?* Előadások a magyar nyelvtan köréből; az 1885/86. tanév II. felében a kolozsvári kir. Ferencz József- Egyetem Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Karában. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Linguistica. Series C, Relations 7. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Haidinger, Andreas 1855. *Andreas Haidinger's Selbstadvokat*. Wien, Manz.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. A nyelv általános természete és minemősége. In: *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*. Európa, Budapest. 93–117.
- Kenyeres Ágnes (szerk.) 2001. *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- Legújabb megbővített és megújított magyar és német LEVELEZŐ KÖNYV* Pesten, Trattner Ján. Tam. Ts. Kir. Priv. Könyvnyomtatónak betűivel és költségével 1815.
- Márton József 1809. *Ungarisches Lesebuch /Magyar Olvasókönyv/*. Bétsben.
- Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei In: Németh T. Enikő–Bibok Károly (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Tanulmányok a pragmatika köréből. 221–255.
- Nyomárkay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 277–83.
- Nyomárkay István 2002. *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Oláh László 1853. *Magyar önüggyvéd*. Heckenast, Pest.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3: 41–59.
- Riedl Szende 1856. *Ungarischer Geschäftsstyl*. Ignaz Adolf Schaiba, Prag.
- Schleicher, August 1850. *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht*. Bonn, König, repr. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins, 1983.
- Searle, John R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in society* 5 (1), 1–23.
- Searle, John R. 1997. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh–Siklaci –Terestyéni (szerk.): *Nyelv–Kommunikáció–Cselekvés*. Osiris, Bp. 62–81.
- Szili Katalin 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 261–281.
- Szili Katalin 2002. A kérdés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tiprai, A Julian 1845. *Allerneuster und vollständigster Pesther ungarisch-Deutscher Haus-Sekretär: oder Briefsteller und Haus-Advokat*. Kilián, Pest.
- Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophische Untersuchungen I*. Basil Blackwell, Oxford.